

دانشگاه علامه طباطبائی

پایان نامه برای دریافت مدرک کارشناسی ارشد
در رشته ی علوم ارتباطات اجتماعی

بررسی مفاهیم ارتباطی در اشعار مولوی و حافظ

دانشجو: سعید ثقه ای

استاد راهنما: دکتر علی اصغر کیا

استاد مشاور: دکتر لیلا هاشمیان

بهمن ۱۳۹۰

به نام پاکش و به پاکی نامش

صوفی از پرتو می، راز نهانی دانست
گوهر هر کس از این لعل، توانی دانست
قدر مجموعه گل، مرغ سحر داند و بس
که نه هر کو ورقی خواند، معانی دانست

این اثر را هر چند ناچیز و حقیر، با تمام وجودم تقدیم می کنم به تمامی عزیزانی که
برای من زحمت کشیده اند.
امیدوارم لطف زیبای آسمانی همیشه شامل حال من باشد تا بتوانم در فرصت های
دیگر از آنان نام ببرم.

سعید ثقه ای

بهمن ۱۳۹۰

فهرست

فصل نخست (کلیات تحقیق)

- چکیده..... ۵
- مقدمه..... ۷
- طرح موضوع تحقیق و تعریف آن..... ۸
- بیان اهمیت و ضرورت موضوع تحقیق..... ۹
- جنبه جدید بودن و نوآوری طرح..... ۹
- تاریخچه و پیشینه موضوع تحقیق..... ۱۰
- سوال اصلی تحقیق..... ۱۰
- اهداف تحقیق..... ۱۱
- روش تحقیق..... ۱۲

فصل دوم (مروری بر ادبیات تحقیق)

- مقدمه..... ۱۵
- مروری بر پیشینه ی تحقیق..... ۱۶
- شعر به عنوان یک رسانه..... ۱۸
- تاریخچه ی شعر مولوی و حافظ در ایران و جهان..... ۲۲

فصل سوم (روش تحقیق)

- مقدمه..... ۲۵
- رفتارهای ارتباطی آموختنی..... ۲۷
- باد صبا..... ۳۱
- اثر بخشی ارتباطات میان فردی..... ۳۲
- هرمنوتیک..... ۳۵
- معنی..... ۳۶
- جاذبه های انسانی..... ۳۷

فصل چهارم (یافته های تحقیق)

- مقدمه..... ۴۳
- انطباق رفتارهای ارتباطی آموختنی با داستان های مولوی..... ۴۴
- نقش های ارتباطی صبا..... ۵۲
- اثر بخشی ارتباطات میان فردی..... ۶۰
- هرمنوتیک و حافظ..... ۶۶
- نظریات حافظ و مولوی درباره معنی..... ۷۵
- انطباق نظریات جاذبه های انسانی با اشعار مولوی و حافظ..... ۸۳

فصل پنجم (نتیجه گیری، پیشنهاد ها و محدودیت ها)

- نتایج دسته ی اول..... ۱۰۰
- نتایج دسته ی دوم..... ۱۰۱
- نتایج دسته ی سوم..... ۱۰۳
- نتیجه گیری نهایی..... ۱۰۴
- پیشنهاد ها و محدودیت های تحقیق..... ۱۰۵
- منابع..... ۱۰۸
- چکیده انگلیسی..... ۱۰۹

فهرست شکل ها و جداول

- شکل ۱. فلوجارت روش تحقیق..... ۱۳
- شکل ۲. فرآیند انتخاب معانی توسط شاعر برای عرضه به دیگران..... ۱۹
- شکل ۳. فرآیند انتخاب قالب و کدهای مورد نیاز توسط شاعر..... ۲۰
- شکل ۴. فراگرد ارتباطی حلقه ای، ویژه ی شعر..... ۲۱
- شکل ۵. دسته بندی مفاهیم و نظریات ارتباطی انتخابی..... ۲۵
- شکل ۶. فرآیند صورت گرفته در تحقیق برای انتخاب و بررسی مفاهیم ارتباطی در اشعار حافظ و مولوی..... ۲۶
- جدول ۱. میزان تکرار و به کارگیری اشکال ارتباطی کلمه ی صبا در نمونه مورد بررسی..... ۳۱
- شکل ۷. سطوح ارتباطات میان فردی اثر بخش..... ۳۲
- شکل ۸. حوزه تجربی مشترک فرستنده و گیرنده، شکل گرفته از همدلی..... ۳۳
- شکل ۹. نوسانات فتر در حول محور X..... ۳۸
- شکل ۱۰. نمودار بررسی جایگاه تمیز در اشعار مولوی..... ۴۹
- جدول ۲. میزان تکرار و به کارگیری کلمه ی خبر و اشکال ارتباطی آن در نمونه ی مورد بررسی..... ۵۲
- جدول ۳. میزان تکرار و به کارگیری کلمه ی بو و اشکال هم معنی آن در نمونه ی مورد بررسی..... ۵۷
- شکل ۱۱. نمودار بررسی نقش های باد صبا در اشعار حافظ، از منظر ارتباطی..... ۵۹
- شکل ۱۲. نمودار سطوح اثر بخشی ارتباطات میان فردی در شعر حافظ..... ۶۵
- شکل ۱۳. نمودار بررسی، علل چند پهلویی کلام حافظ، به کمک رهیافت هرمنوتیکی..... ۷۴
- شکل ۱۴. عناصر اصلی فراگرد ارتباطی و اجزا آنها، در مدل (S.M.C.R) دیوید برلو..... ۷۸
- شکل ۱۵. نمودار کانال های به کار رفته در اشعار مولوی و حافظ پیرامون معنی (مطابق با مدل S.M.C.R)..... ۸۱
- جدول. بسامد مجراهای به کار رفته در اشعار مولوی و حافظ پیرامون معنی، مطابق با مدل (S.M.C.R)..... ۸۲
- شکل ۱۶. نمودار بررسی انواع جاذبه های انسانی از منظر مولانا..... ۹۰
- شکل ۱۷. نمودار بررسی انواع جاذبه های انسانی از منظر حافظ..... ۹۸

چکیده:

مفاهیم زیادی در اشعار حافظ و مولوی بررسی و سعی در تطبیق آنها با محتوای اشعار شاعران مذکور شد. انطباقی که هدف آن، بومی سازی مفاهیم مذکور و تکمیل ابعاد هر دو طیف بود. مفاهیمی همچون باد صبا و نقش های ارتباطی آن، هرمنوتیک، سطوح اثر بخشی ارتباطات فردی (گشودگی، همدلی، حمایتگری، مثبت گرایی و تساوی) و... به تنهایی در اشعار حافظ و مولوی همچون شرطی شدن کلاسیک، یادگیری وسیله ای یا ابزاری، یادگیری اجتماعی و... به تنهایی در اشعار مولوی و موارد دیگری نیز مانند معنی، جاذبه های انسانی (نزدیکی، آشنایی، توجه گزیده، تفکرات قالبی، تشابه و تعادل) و... در اشعار هر دو شاعر بررسی گشت که از طریق مطالعه موردی اشعار حافظ و مولوی و انطباق آن با نظریات مذکور مشخص شد که نه تنها می توان بین این دو حوزه پیوندی قائل شد، بلکه این امکان هست تا از طریق مفاهیم عرفانی و ارتباطی به کار رفته در اشعار، به بومی سازی و رمز گشایی هر چه بهتر و بیشتر نظریات و مفاهیم نام برده شده کمک شایانی کرد. در این تحقیق سعی شد با بهره گیری از شکل ها و از طریق نتایج حاصل شده توسط جداول درصد های فراوانی، نتایج تحقیق محسوس و مشهود تر نشان داده شود. همچنین سعی گردید تا نتایج به کمک نمودار های رسم شده و موجود در هر بخش، تفکیک و طبقه بندی و قابل فهم تر شود تا امکان استفاده از اطلاعات هر بخش به گونه ی مجزا نیز مهیا گردد.

واژگان کلیدی: حافظ و مولوی، مفاهیم ارتباطی، بومی سازی ارتباطات، ارتباطات انسانی.

فصل اوّل:

کلیّات تحقیق

خوبان پارسی گو، بخشندگان عمرند

ساقی بده بشارت، رندان پارسا را

چند دهه پیش، مارشال مک لوهان^۱، جهان پیش رو را دهکده جهانی^۲ نامید و وسایل ارتباط جمعی را بازیگران اصلی این دهکده برشمرد. جهانی که برخلاف قرون گذشته، دیگر مجزا و به دور از هم نیست و با فشار یک کلید در آن واحد به کوچکی یک دهکده چند مایلی^۳ قابل تصور است.

نظریات این متفکر و اندیشمند ارتباطی کانادایی به همراه دیگر متفکران و اندیشمندان علم ارتباطات در دانشگاه های مختلف دنیا و به تبع آن در ایران سرلوحه کار قرار گرفته و نام رسانه با نام آنها پیوند خورده است. اما همانطور که اسحاق نیوتن معتقد است که اگر افق های دور دست را می بیند، برای آن است که بر شانه های غول^۴ ایستاده است، بنابراین شکی نیست که متفکران ناموری همچون مارشال مک لوهان، دیوید برلو^۵ و دین بارنلوند^۶ و دهها محقق دیگر نیز از دستاوردهای گذشتگان بهره برده اند. حال ما در این عرصه مهم و تاثیر گذار بیشتر مترجم متاخر بوده و به عبارتی در این شاخه از دنیای علم، نقش مصرف کننده صرف اندیشه ها را داشته ایم. این در حالی است که اگر گوشه چشمی به معرفت به ارث گذاشته شده پیشینیان داشته باشیم و تیزبینانه در آن جستاری هدفمند را دنبال کنیم، پی به این نکته پی می بریم که دستمان چندان هم که به نظر می آید، خالی نیست و چه بسا اگر در وادی اغراق نیفتیم صاحب حرف نیز هستیم. پشتوانه این ادعا، تلاش چند ساله ای است که در راستای تحقق آن در گوشه ای از حوزه معرفت بزرگان ایران زمین در حد وسع خود انجام گرفته که به تفصیل در این رساله به آن پرداخته شده است. در این راستا، از میان بزرگان علم و ادب، مولوی و حافظ را به دلیل ارادت قلبی خود و ماهیت عارفانه آثارشان انتخاب و پاره ای از مفاهیم ارتباطی را در آثار برجای مانده این بزرگان شعر و ادب واکاوی کرده و در نهایت سعی در تطبیقشان با یکدیگر، با عنوان "بررسی مفاهیم ارتباطی در اشعار مولوی و حافظ" گردیده است.

همانطور که از عنوان پیداست، در این رساله سعی شده است تا در راستای بومی سازی دانش ارتباطات بخصوص ارتباطات انسانی و مفاهیم پیرامون، گامی برداشته شود و از ابعاد هر کدام برای تکمیل جوانب دیگری استفاده گردد.

^۱ Marshall McLuhan

^۲ Global Village

^۳ هر مایل برابر ۱.۶ کیلومتر است

^۴ تجربه های دیگران

^۵ David Berlo

^۶ Dean Barnlund

۲.۱. طرح موضوع تحقیق و تعریف آن

دانش بشری محصول فکر بشر است و هر جغرافیای این جهان پهناور، دانش مربوط به منطقه خود را دارا است که برای منطقه خود نیز کارایی دارد و از آن به عنوان "دانش بومی"^۷ آن جغرافیا نام برده می شود. برای بومی سازی دانش جهانی برای حوزه ی جغرافیایی خاصی، نیاز است تا دانش وارداتی با مولفه های فرهنگی، هنری، اقتصادی و اجتماعی آن منطقه از جغرافیا، هماهنگ و انطباق داده شود و همچنین باید سعی شود تا دانش بومی موجود، مکمل و حلال دانش وارداتی گردد تا این دانش حاصل شده قابل فهم و کاربرد برای مردمان آن منطقه باشد. این درحالی است که اهمیت بومی سازی دانش در دنیا و به تبع آن در کشور، از جنبه های گوناگون مورد توجه فراوان قرار گرفته است.

دانش ارتباطات و بخصوص ارتباطات انسانی از جمله دانش های مهم و اساسی در حوزه علوم انسانی است، چراکه بستر تشکیل دهنده هر دانش و به ویژه دانش های نشات گرفته از علوم انسانی مانند علوم ارتباطات، جامعه شناسی و روانشناسی و ... را ارتباط تشکیل می دهد. علوم ارتباطات اجتماعی به عنوان یک ابزار، پیشینه ی دیرینی را در برمی گیرد و به زمان برقراری ارتباط انسان های اولیه برمی گردد، اما به عنوان یک رشته دانشگاهی، آن هم از منظر رسانه، بسیار نوپاست، بخصوص در کشور ما که فرصت تجربه رسانه ها به دلایل بسیاری که از مجال این بحث خارج است، محدود و کوتاه بوده و به همین دلیل کمتر سعی در راستای بومی سازی آن شده و بیشتر دست به ترجمه آن هم با تاخیر زده شده است. خلائی که وجودش به خوبی حس می گردد و اساتید و دانشجویان را به خود مشغول کرده است و آن نداشتن دانشی بومی و ملی با استناد به محور ایرانی، اسلامی در این شاخه مهم از علم است.

بحث پیرامون بومی سازی در این حوزه، مستلزم پذیرش این واقعیت است که علوم اجتماعی ما از غرب وارد شده و این موضوع در بردارنده این مساله نیز می باشد که ما در حوزه علوم اجتماعی، در موقعیت فروتری از غرب قرار داریم و مصرف کننده تولیدات آنهایم. به عبارت دیگر، بحث بومی سازی، پذیرش این واقعیت را به همراه دارد که ما فاقد تولید علم بومی لازم در حوزه علوم اجتماعی هستیم. بنابراین، این علوم را از کشورهای غربی وارد کرده ایم. مساله این است که چه مقدار از این کالای فرهنگی وارداتی برای ما مفید است و می توانیم آنها را با نیازها، وضع اجتماعی و مبانی اعتقادی خودمان تطبیق دهیم و آنها را بومی کنیم؟ از این روی، طرح این موضوع، خود به خود در بردارنده عدم تولید علم بومی لازم در این حوزه است. این نتیجه عقب ماندگی ما در این زمینه است که نتوانسته ایم دست کم برای مدت مدیدی علوم اجتماعی و ارتباطی بومی تولید کنیم.^{۳}

⁷ Indigenous knowledge

برای رفع این نقیصه که بسیار مورد توجه اندیشمندان و مسوولان نیز می باشد، آن هم در حوزه علوم ارتباطات اجتماعی، نیازمند انجام پژوهش ها و رساله هایی هستیم که با محوریت دانش ایرانی و اسلامی، سعی در به انطباق دادن حوزه علوم ارتباطات وارداتی به اکثریت غربی، با دانش و معرفت برجای مانده بزرگان ایران زمین داشته و همچنین از نگاهی کاربردی و نو نیز برخوردار باشند.

این رساله در حد توان خود، گوشه ای از علوم ارتباطات بخصوص حوزه هایی از زیر شاخه ارتباطات انسانی را نشانه گرفته و سعی در تطبیق و بومی کردن آن از طریق واکاوی در معرفت برجای مانده از سوی عارفان نامی؛ مولوی و حافظ کرده است، تا در حد توان خود گامی برای بومی سازی این دانش نوپا برداشته باشد.

۳.۱. بیان اهمیت و ضرورت تحقیق

در رابطه با اهمیت این رساله باید به دو نکته مهم اشاره کرد: نخست اینکه این تحقیق از منظر نظری بسیار مورد نیاز و با اهمیت است، به خاطر اینکه برای فهم و درک بهتر و بیشتر مفاهیم ارتباطی موجود در علوم ارتباطات، نیاز است تا با مطالعه و تحلیل محتوای متون کهن فارسی که از غنای بسیار بالایی نیز در این زمینه برخوردار می باشند، به شرح و بسط مفاهیم موجود پرداخته و از آنها در راستای تحلیل نظریات جاری در حوزه علوم ارتباطات و بخصوص ارتباطات انسانی بهره گرفت و دوم نیز اینکه از منظر نیاز جامعه؛ چه جامعه دانشگاهی و چه جامعه رسانه ای، این تحقیق مورد نیاز و شایان توجه است چراکه در دنیای امروز که رسانه ها در صدر و کانون توجه محافل بشری هستند و محتوای ارائه شده از سوی آنها نقش مهمی را در زندگی ایفا می کند، بی شک توجه ای بیش از گذشته، به محتوای رسانه ها، لازم به نظر می رسد. این در حالی است که می توان با مطالعه و تحلیل محتوای متون کهن فارسی، در جهت ارتقاء وضعیت فعلی رسانه ها در کشور هم بهره ی شایانی گرفت و یا به عبارت دیگر، در اشعار شاعران برجسته ی سده های پیشین ایران همانند مولوی و حافظ مفاهیم زیادی وجود دارد که در صورت استخراج و تحلیل این مفاهیم، می توان از آنها در راستای پیاده سازی اهداف ارتباطی مد نظر از طریق وسایل ارتباط جمعی بهره برد و گامی بلند در جهت بهبود سطح مخاطبان رسانه ها در زمینه های مختلف و بخصوص زمینه ی فرهنگی برداشت.

۴.۱. جنبه جدید بودن و نوآوری طرح

با عنایت به اینکه از عمر رشته علوم ارتباطات، چیزی نگذشته است و اینکه این رشته بخصوص در ایران بسیار نوپا می باشد و همچنین با توجه به اینکه در این مجال کم تحقیقات بین رشته ای آن هم با رشته ادبیات فارسی صورت نگرفته است، این تحقیق از بعد نوآوری و تازگی بسیار حائز اهمیت است و جنبه جدید بودن و خلاقیت تحقیق از جمله نکات قابل اتکا و تأمل است و در نهایت باید گفت که

تحقیق حاضر که سعی در پیوند دو رشته ارتباطات و ادبیات دارد، از منظر نوآوری، بسیار قابل تأکید می باشد.

۵.۱. تاریخچه و پیشینه موضوع تحقیق

گسترش علم آنقدر با شتاب بالایی صورت می گیرد که کمتر می توان از بودن و یا نبودن دانش خاصی در حوزه ای مشخص با اطمینان صحبت کرد. اما تا به امروز که این رساله در حال تحریر است، می توان گفت که در حوزه بین رشته ای علوم ارتباطات اجتماعی و ادبیات فارسی، کار زیادی صورت نگرفته است و جای پژوهش هایی که سعی در پیوند این دو شاخه از علم به هم کرده باشند، همچنان خالی است. برخی از محققان و اساتید ارتباطات در قالب تالیف کتاب های تحقیقی که ویژگی منبع درسی دانشگاهی نیز یافته اند، دست به اقدامات درخور توجه ای زده اند، اما از آنجا که این دو حوزه از علم بسیار پهناور می باشد، جای بسی کار همچنان باقی مانده است.

کتاب "ریشه های فرهنگی ارتباط در ایران"^۸ که در آن به مطالعه موردی اشعار شاعران پارسی گو از منظر سطوح ارتباطی، روی آورده شده است، بی شک اولین و تنها اثری است که به دو مقوله ارتباطات و آثار ادبی شاعران پارسی گو در کنار هم توجه داشته است و جلد نخست کتاب ارتباطات انسانی^۹، نیز اثری قدیمی و جامع پیرامون ارتباطات انسانی است که البته بهره چندانی از اشعار شاعران نبرده و بیشتر بسط نظری مفاهیم ارتباطات انسانی را مد نظر قرار داده است.

با این حال این رساله کمال استفاده را از آثار موجود برده است و در آن سعی شده تا در راستای آثار موجود، دست به تولید خروجی هایی در زمینه ی بین رشته ای زند که کمتر به آن توجه شده و همچنین تلاش شده است تا این دو حوزه علمی به تکمیل یکدیگر پردازند و در نهایت پژوهشی شکل گیرد که بتوان به آن به عنوان دانش بومی که از دانش غرب نیز به نفع خود بهره گرفته است، اتکا کرد و از آن سود جست.

۶.۱. سوال اصلی تحقیق

چگونه می توان به وجود پاره ای از مفاهیم ارتباطی و مضمون نظریه های علم ارتباطات، بخصوص در زیر شاخه ارتباطات انسانی، در اشعار مولوی و حافظ پی برد؟ آیا این مفاهیم در اشعار این دو شاعر ایرانی وجود دارند؟ و اگر پاسخ مثبت است به چه موضوعات و مفاهیم ارتباطی، بخصوص در زمینه ی ارتباطات انسانی اشاره شده؟ و به چه کیفیتی به آنها پرداخته شده؟ و به چه شکل و نحوی ارائه گردیده اند؟ و آیا این دو شاعر توانسته اند، بُعد یا ابعادی را نیز به این گونه مفاهیم اضافه کنند که امروزه نیز بتوان از آنها بهره برد؟

^۸ تالیف مهدی محسنیان راد

^۹ تالیف علی اکبر فرهنگی

۲.۱. اهداف تحقیق

این تحقیق هدف کلی خود را بر این مبنا گذاشته است: بررسی میزان و کیفیت مفاهیم ارتباطی، به ویژه مفاهیم مطرح در حوزه ارتباطات انسانی به کار رفته در اشعار شاعران ایرانی؛ حافظ و مولانا و همچنین اهداف جزئی تر خود را به صورت زیر مطرح می نماید:

۱. شناسایی وجود پاره ای از مفاهیم ارتباطی در اشعار مولوی و حافظ.
۲. شناسایی وجود پاره ای از مضامین نظریه های علم ارتباطات در اشعار مولوی و حافظ.
۳. بررسی کیفیت موضوعات و مفاهیم ارتباطی مطرح شده در اشعار.
۴. بررسی نحوه ی مطرح شدن موضوعات و مفاهیم ارتباطی در اشعار.
۵. بررسی میزان مطرح شدن مفاهیم ارتباطی در آثار به جای مانده این دو شاعر.
۶. تفکیک، تحلیل و توصیف اشعار شاعران و رمز گشایی از آنها در جهت فهم بیشتر و بهتر.
۷. مطابقت مفاهیم به کار رفته در اشعار مد نظر با نظریه ها و مفاهیم ارتباطی ارائه شده از سوی صاحب نظران غربی.
۸. کمک به فهم و درک بهتر و بیشتر موضوعات و مفاهیم ارتباطی و نظریات مد نظر با بهره گیری از غنای ادبی و عرفانی اشعار مولوی و حافظ.
۹. توصیف و بسط بیشتر پاره ای از مفاهیم و نظریات موجود در حوزه ارتباطات انسانی از طریق بهره گیری از اشعار موجود در این زمینه در آثار مولوی و حافظ.
۱۰. کمک به ارتقاء ابعاد و سطوح موجود در مفاهیم ارتباطی و نظریات مد نظر با بهره گیری از غنای ارتباطی و عرفانی اشعار مولوی و حافظ.
۱۱. کمک به شناخت بیشتر وجهه ادبی و عرفانی مولوی و حافظ با مشخص کردن سطوح توانایی ارتباطی آنان، به ویژه در حوزه ارتباطات انسانی.

۸.۱. روش تحقیق

۸.۱.۱. نوع روش تحقیق

از آنجا که این تحقیق به بررسی اشعار مولوی و حافظ از منظر ارتباطی می پردازد و نیاز است تا اشعار رمزگشایی و تحلیل گردند، از روش تحقیق تحلیل محتوای کیفی برای انجام پژوهش بهره گرفته شده است و در نهایت چارچوب این تحقیق به صورت توصیفی می باشد.

۸.۱.۲. روش گردآوری اطلاعات و داده ها

دیوان حافظ و مثنوی معنوی به همراه دیوان شمس مولوی در کنار کتاب هایی که در زمینه نظریات ارتباطات و بخصوص ارتباطات انسانی موجود اند، منابع کتابخانه ای تحقیق به حساب می آیند، بنابراین از روش گردآوری کتابخانه ای و اسنادی اطلاعات برای جمع آوری داده ها استفاده گردیده است.

۸.۱.۳. ابزار و نحوه گردآوری اطلاعات

برای گردآوری اطلاعات از روش مطالعه و مشاهده در کنار استفاده از پردازش حاصله از نرم افزار های مربوطه^{۱۰} استفاده گردیده است و همچنین نحوه گردآوری اطلاعات هدفمند بوده و به تبع آن نتایج غیر قابل تعمیم می باشند.

۸.۱.۴. جامعه آماری، روش نمونه گیری، حجم نمونه

جامعه آماری تمامی دیوان های اشعار مولانا و حافظ است و روش نمونه گیری به گونه ای هدفمند می باشد که بی شک غیر احتمالی و غیر قابل تعمیم نیز هست. به این حالت که در دیوان اشعار کلمات خاصی جستجو گشته و همچنین به سراغ بعضی از اشعاری رفته که شامل موضوع، مفهوم، مضمون و داستان خاصی از منظر ارتباطی هستند و یا اینکه شامل سطوح ارتباطات انسانی می باشند.

۸.۱.۵. روش تجزیه و تحلیل داده ها و ارزیابی نتایج حاصله

با توجه به این که نمونه گیری این تحقیق هدفمند است و اطلاعات نیز شعر های فارسی می باشند و همچنین اینکه واحد تحلیل طبیعی و مصراع های اشعار است، به همین خاطر از فنون آمار توصیفی استفاده گشته و تجزیه و تحلیل اطلاعات مبتنی بر محاسبات درصدی است و به ارائه جداول توزیع فراوانی و محاسبه درصدها بسنده شده است.

شاید مهمترین گام در اجرای این پژوهش، ارزیابی نتایج حاصله و اطمینان پیدا کردن از صحت این نتایج و تطابق آنها با یکدیگر باشد. این مرحله تعیین می کند که غنای مفاهیم به کار رفته چقدر است و ارزیابی نتایج باید به سوالات تحقیق پاسخ دهد.

^{۱۰} نرم افزار گنجور رومیزی؛ نرم افزار باز متن اشعار فارسی و نرم افزار اس پی اس اس (SPSS)

۶.۸.۱. فلوجارت روش تحقیق

مراحل انجام روش تحقیق به صورت خلاصه و کلی در نمودار زیر (شکل ۱) ارائه گردیده است:

شکل ۱. فلوجارت روش تحقیق

فصل دوم:

مبانی نظری تحقیق

(مروری بر ادبیات تحقیق)

نصیحتی کنت بشنو و بهانه مگیر
هر آن چه ناصح مشفق بگویدت، پذیر

در این فصل جهت ارائه نتایج حاصل شده از طریق مطالعات کتابخانه ای و اسنادی و همچنین برای شرح مرور ادبیات تحقیق، اقدامات ذکر شده در پایین شرح داده می شود:

بررسی پیشینه ی موجود و سوابق پژوهشی انجام شده در رابطه با موضوع تحقیق در ایران و جهان. اثبات شعر به عنوان یک رسانه و ارائه مدل ارتباطی ویژه آن. بیان تاریخچه ای از شعر مولوی و حافظ در ایران و جهان.

۲.۲. مروری بر پیشینه ی تحقیق

بررسی مفاهیم ارتباطی در اشعار مولوی و حافظ، تحقیقی است بین رشته ای و همان طور که از عنوانش پیداست حوزه آن بین رشته ی علوم ارتباطات اجتماعی و ادبیات فارسی است. با توجه به نو بودن موضوع و اینکه دانش علوم ارتباطات اصولاً دارای ماهیت غربی است و ادبیات فارسی هم دانشی بومی است، متأسفانه در این زمینه در خارج از کشور هیچ گونه تحقیق مشابهی صورت نپذیرفته است. این در حالی است که پیرامون شخصیت و آثار مولوی و حافظ، به دلیل جهانی بودن شخصیت ها، بسیار زیاد در خارج از کشور پژوهش صورت گرفته است اما، زمانی که بحث بررسی مفاهیم ارتباطی در اشعار این دو شاعر مطرح می شود پایگاه های استنادی جهانی^{۱۱} هیچ گزینه ای را برای ارائه معرفی نمی کنند، چرا که در خارج از کشور ضرورت این گونه تحقیقات احساس نشده است و این امر نیز طبیعی است. نکته ای که در این رابطه بسیار حائز اهمیت می باشد این است که محافل علمی و دانشگاهی خارج از کشور برای دریافت پژوهش هایی این چنینی بسیار مشتاق هستند و بازخورد های خوبی نیز از خود بروز می دهند. به عنوان مثال نگارنده با ارایه چند مقاله پیرامون موضوع تحقیق و ارسال آن به محافل مختلف علمی دنیا به تنهایی شاهد و ناظر و دریافت کننده نظریات و بازخورد ها و استقبال بسیار مطلوب خارجیان از کشورهای مختلف دنیا بوده ام.

به همین خاطر مشخص می گردد که نیاز انجام این گونه تحقیق و پژوهش ها بیش از گذشته احساس می شود. نیازی که باید به آن پاسخ داده شود و چه بسا که بتوان در آینده ای نزدیک دامنه ی جستجو مفاهیم و نظریات ارتباطی را در اشعار شاعرانی بیشتر و حتی به غیر ایرانی نیز گسترش داد.

اما در داخل کشور وضعیت بهتر می باشد، به گونه ای که چند تن از متفکران در این زمینه اقدامات شایان توجه ای داشته اند. از جمله دستاوردهای این محققان می توان به کتابی با عنوان "ریشه های فرهنگی ارتباط در ایران"^{۱۲} اشاره کرد، کتابی ارزشمند که بی شک تحقیقی جامع نیز در زمینه تطبیق ارتباطات و ادبیات به حساب می آید. در این کتاب علاوه بر اشعار شاعران متعدد، ضرب المثل ها نیز مورد توجه قرار گرفته است.

در این اثر چهار وجه از نگرش ایرانی بر ارتباط^{۱۳} مورد توجه قرار گرفته و به نهادینه شدن ارتباط در فضای ترس و استبداد جامعه ایرانی در قرون گذشته نیز پرداخته شده است. همچنین در این اثر یک مُدل مبتکرانه ایرانی با عنوان مدل هشت انگاره ای ارتباط نیز طراحی و در نهایت انواع ارتباط انسان

^{۱۱} ISI & ISC , ...

^{۱۲} مهدی محسنیان راد

^{۱۳} ارتباط بازنمای انسان است، ارتباط ارزش است، ارتباط موثر است، ارتباط دارای قدرت است.

با غیر از انسان بررسی و در پایان کتاب نیز جداول حاوی درصد های توصیفی گنجانده شده است. تعدادی از اشعار انتخاب شده از مولوی و حافظ در کتاب مذکور، در نمونه گیری هدفمند این تحقیق اضافه شدند که موجب وسیع تر شدن دامنه اشعار انتخابی گردیدند. همچنین از توضیحات مطرح در کتاب پیرامون پاره ای از اشعار در راستای رمزگشایی از اشعار انتخابی بهره گرفته شد. در ضمن از اقدام جالب صورت گرفته در کتاب که قرون گذشته ایران زمین را به دو دسته بسامان و نابسامان تقسیم کرده در راستای توضیح یکی از چند عامل مهم در علل چند پهلویی کلام حافظ به کمک رهیافت هرمنوتیکی، استفاده شده است.

محقق دیگری نیز کتاب شایان توجه ای دارد با عنوان ارتباطات انسانی^{۱۴} که البته به عنوان یک منبع درسی در دانشگاه های کشور مطرح می باشد. این کتاب بهره ای از اشعار شاعران بخصوص مولوی و حافظ، به جز چند بیت نبرده است، اما منبعی مهم و کامل برای فراهم گشتن منابع نظری مطرح در ارتباطات انسانی را فراهم کرده است. نکته جالبی که در این زمینه مطرح است، این است که بیشتر نظریات پیرامون ارتباطات انسانی به کار رفته در رساله، در این کتاب موجود می باشد و بیشتر مفاهیم ارتباطی موجود در اشعار نیز همان مفاهیمی هستند که در این کتاب به آنها پرداخته شده است.

با این وجود همچنان وجود خلأیی که در رابطه با آثار خارجی مشابه با موضوع تحقیق حس شد، در رابطه با آثار داخلی نیز مصداق دارد و با وجود اینکه در ده ها نشریات داخل کشور درباره آثار حافظ و مولوی از منظر های گوناگون، صحبت شده است، اما پیرامون بررسی مفاهیم ارتباطی در اشعار مولوی و حافظ به جز سه، چهار مقاله اثری یافت نشد.

یکی از این مقالات "نقش ارتباطات غیر کلامی در داستان پردازی مولانا" به تالیف محمد دانشگر است و مقالات دیگر "حافظ و منطق مکالمه؛ رویکردی باختینی به اشعار حافظ شیرازی" تالیف غریب رضا غلامحسین زاده و "مخاطب شناسی حافظ در سده های هشتم و نهم هجری، بر اساس رویکرد تاریخ ادبی هرمنوتیک" تالیف محمود فتوحی و محمد افشین وفایی و همچنین "هرمنوتیک و حافظ" اثر محمد حسین محمدی می باشند که همانطور که از عناوین مشخص است پیرامون پاره ای خاص از مفاهیم ارتباطی در اشعار حافظ و مولوی صحبت کرده اند که استفاده چندان از آنها در تحقیق نشده است چرا که این مقالات بیشتر از منظر ادبی به موضوعات پرداخته اند. اگرچه این گونه مقالات کم نیستند اما هیچکدام در راستای موضوع تحقیق کمک چندان نمی کنند.

^{۱۴} علی اکبر فرهنگی

مقاله "ارتباط از نگاه مولوی؛ خود شناسی حلقه گمشده ارتباطات" به قلم زینب محمودیان، علی اکبر فرهنگی و سید وحید عقیلی که به تازگی در فصلنامه مطالعات رسانه ای چاپ شده است نیز از جمله مقالات مرتبط می باشد که از مقالات گذشته بیشتر با موضوع رساله همپوشانی داشته که البته باز با این وجود، بعد ادبی آن بر بعد ارتباطی اش غلبه دارد و بسیار محدود و کوتاه نیز می باشد.

همانطور که گفته شد پیرامون هر کدام از طیف های تحقیق؛ ارتباطات و ادبیات، پژوهش بسیار انجام شده، اما پیرامون تطبیق هر دو طیف کار خاصی صورت نگرفته است، بنابراین در نهایت باید گفت بعد نوگرایانه این تحقیق نشان دهنده این نکته است که پیشینه ی تحقیقات دانشگاهی در زمینه مذکور چندان که باید غنی باشد، غنی نیست و بنابراین جای بسی کار در این حوزه را می طلبد.

۳.۲. شعر به عنوان یک رسانه

فراگرد ارتباطی به صورت کلی شامل فرستنده یا منبع، پیام، رمز گذاری، کانال یا مجرا، رمز گشایی و گیرنده یا مقصد است. در این فراگرد، برای رساندن پیام از منبع به مقصد نیازمند رسانه، کانال و یا مجرا هستیم تا پیام رمز گذاری شده از طریق آن، به گیرنده برسد و رمز گشایی گردد.

از مدل های بسیار زیادی که در این زمینه موجود است می توان به مدل های شانون و ویور^{۱۵}، ویلبر شرام^{۱۶}، دیوید برلو، بارنلوند، گویر و دانس^{۱۷} و... اشاره کرد.

با بررسی و تطبیق مفاهیم و ارکان فراگرد ارتباطی با کار ارتباطی شاعران، به این نکته پی می بریم که می توان مدلی ارتباطی را مخصوص شعر و مضامین مرتبط پی ریزی کرد. برای ترسیم این مدل باید از فرستنده و آغازگر ارتباط، که همانا شاعر می باشد، شروع کرد، به همین خاطر فراگرد را فعلا در حالت ایستا فرض می کنیم، تا بتوانیم به تشریح اجزایش پردازیم.

شاعر مفاهیم و موضوعاتی را در سر می پروراند. معنی هایی که فعلا برای شاعر فقط آشنا و قابل فهم است و در انبار ذهنش تلنبار گشته است. ذهنی که از کودکی تا به زمانی که تصمیم به سرایش شعر گرفته است، بر اساس فراگرد های ارتباطی حاصل شده با اطرافیان و محیط پیرامونش، مملو از معانی شده است که این معانی شکل گرفته در مجموع تفکرات، عقاید و جهان بینی اش را تشکیل می دهد.

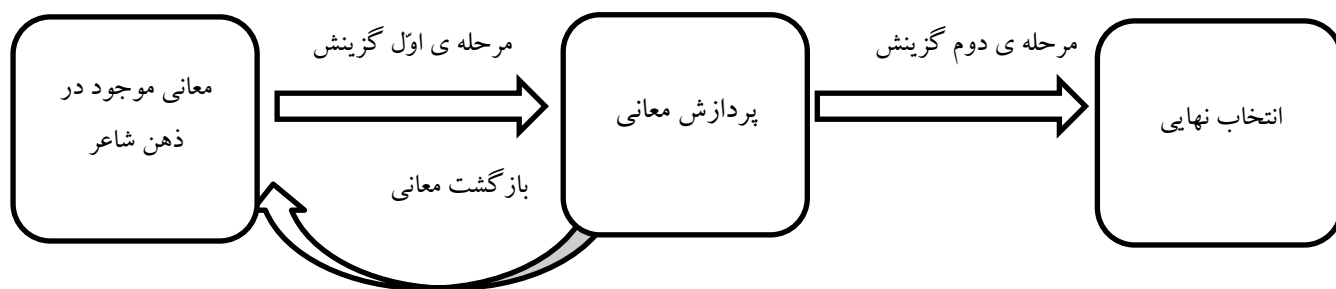
بنابراین ذهن شاعر ذهنی است پر از تفکرات و معلومات گوناگون که شامل تفکرات قالبی نیز می باشد. تفکرات قالبی را می توان اندیشه هایی دانست که به مرور در قالب های شکل گرفته در ذهن انسان در حال رشد و نهادینه شدن هستند، به گونه ای که تغییر و دگرگونی آنها بسیار سخت و زمان بر خواهد بود. حال شاعر قصد دارد که معانی را از ذهنش متبلور کرده و به دیگران انتقال دهد. او می

¹⁵ Shannon and Weaver

¹⁶ Wilbur L. Schramm

¹⁷ Robert Gvyr

داند که در ابتدا باید معانی را در ذهن به خوبی بررسی کند، چرا که ذهنش آکنده از مفاهیم و معانی ای نیز می باشد که شاعر خود آنها را به هر دلیل مفید و یا قابل عرضه نمی داند. بنابراین شاعر دست به انتخاب معانی موجود در ذهنش می زند. این گزینش منجر به انتخاب پاره ای از مفاهیم ذهنی می گردد و همچنین پاره ای دیگر از معانی را دوباره به انبار ذهن برمی گرداند. به عبارتی شاعر دست به خودسانسوری می زند و تعدادی از مفاهیم و معانی را به اعماق ضمیر ناخودآگاه خود فرستاده و آنها را در آنجا دفن می کند. (شکل ۲)

شکل ۲. فرآیند انتخاب معانی توسط شاعر برای عرضه به دیگران

تا اینجای کار شاعر دست به انتخاب مفاهیم و معانی مد نظر خود زده است، سپس او باید اقدام به رمزگذاری کند. در همین راستا شاعر به سراغ کدهای موجود برای معانی انتخابی می رود و دست به گزینش دیگری می زند. گزینش کدهای مد نظر از دریای کدهای موجود و قابل استفاده. مثلاً اگر شاعر بخواهد از ساختمانی در شعرش صحبت به میان آورد و داستانی را پیرامون آن نقل کند، او می تواند از کلماتی همچون: بنا، عمارت، ساختمان تا کلماتی همچون خانه و منزل استفاده کند، که هر کدام در عین داشتن ویژگی هایی مشترک با کلمات دیگر فرق هایی نیز دارد. شاعر همچنین می داند که برای انتخاب کدهای مد نظر، محدودیتی مضاعف در پیش رو دارد و این محدودیت همان قالبی است که باید کدهای انتخابی را در آن پی ریزی کند. اگر شاعر جزو شاعران کلاسیک باشد، محدودیت بیشتر از گذشته می گردد، چرا که او باید خود را موظف به رعایت وزن، قافیه و ردیف بیش از شاعران نوگرا بکند. قالب هایی چون: قصیده، رباعی، غزل، مثنوی و ... هر کدام شرایط و ضوابط اختصاصی خود را در پیش رو دارند که باید تماماً در زمان سرایش شعر مد نظر قرار داده شوند. (شکل ۳)

شکل ۳. فرآیند انتخاب قالب و کدهای مورد نیاز توسط شاعر

به دلیل انتخاب حافظ و مولوی برای بررسی مفاهیم ارتباطی در اشعارشان، شاعری که مد نظر قراردادده ایم، شاعری است که در دوران گذشته و در عصر کهکشان شفاهی^{۱۸} سیر می کند، به همین جهت، شاعر بعد از رمزگذاری اشعارش از طریق دو مجرا بیشتر نمی تواند کلامش را منتقل کند؛ او باید اشعارش را یا خود برای دیگران بخواند و یا ساعت ها وقت گذاشته و آنها را مکتوب نماید تا بعداً دیگران دست نوشته هایش را خوانده و با مضمون کلامش آشنا شوند. در نهایت می توان گفت شاعر براساس قصد و نیتی که در ذهن دارد و در صدد انتقال آن به مردم است پیام خود را شکل می دهد و آن را به قالب شعر در می آورد. در واقع فرستنده یا همان شاعر، با شکل دادن پیام در ذهن و سنجش تاثیر آن بر روی مخاطب و سپس رمزگذاری آن به صورت شعر، از طریق مجرای کتاب، آن را به مردم انتقال می دهد. مخاطب نیز با استفاده از کتاب و رمزگشایی اشعار، تا حدودی پی به مقصود و نظر شاعر می برد و حلقه ی ارتباطی به پایان می رسد. این فرآیند بدین دلیل، حلقه ی ارتباطی گفته می شود که مخاطبان نیز توسط بازخورد^{۱۹} و پس فرست^{۲۰} های خود که فرقیشان به ترتیب در عقلانی بودن اولی و لحظه ای بودن و غیر عقلانی بودن دومی است، به شروع کننده ی حلقه ی ارتباطی یا همان شاعر وصل می گردند. بنابراین اگر مدل ارتباطی را برای شعر بخوایم ترسیم کنیم به مدل زیر می رسم که به بیشتر مدل های ارتباطی شبیه است. (شکل ۴).

^{۱۸} مارشال مک لوهان

^{۱۹} Feedback

^{۲۰} Sendback